

Sławomir Patrycjusz Kursa

Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej

e-mail: slawomirpatrycjusz@wp.pl

telefon: +48 22 517-96-07

DOI: 10.15290/mhi.2014.13.02.01

Przysporzenia majątkowe na rzecz konkubiny w Digestach Justyniana

SUMMARY

Donations in favor of concubine in Digest of Justinian

This article is a contribution to show the evolution of the legal regulation of donations in favor of concubine in the legislation of Justinian. Contains an overview of all the fragments of Justinian's Digest regarding donations in favor of concubine made by legal acts *inter vivos* and *mortis causa*. From the analysis carried out on the particular fragments of Digest results that apart from indicating the possibility of their making they do not include any mention of restrictions on their property values, and none of the fragments contained in Digest refers neither to testamentary inheritance, nor intestate inheritance by a concubine after the deceased partner. Approved in Digest legal solutions show that Justinian did not intend to carry on a restrictive policy towards concubinage, that characterized especially the legislation of Constantine the Great, but treated it positively and fully rationally.

Key words: concubine, donation, legacy, trust, Digest, Justinian

Słowa kluczowe: konkubina, darowizna, legat, fideikomis, Digesta, Justynian

Termin *concubinatus* pojawia się w Digestach Justyniana w różnych przypadkach łącznie osiemnaście razy¹. Popularniejszym od niego jest jednak termin *concubina*, który oprócz tego, że występuje w treści tytułu siódmego dwudziestej piątej księgi: *De concubinis*, został użyty aż trzydzieści trzy razy². Ich występowanie dowodzi, że instytucja konkubinatu zajmowała istotne miejsce

¹ D. 23,2,24; D. 23,2,41,1; D. 24,1,58pr.; D. 24,1,58,1; D. 24,2,11pr.; D. 25,7,1pr. (2x); D. 25,7,1,1; D. 25,7,1,2; D. 25,7,1,3; D. 25,7,2; D. 25,7,3pr. (2x); D. 25,7,3,1 (2x); D. 38,1,46; D. 38,10,7; D. 48,5,14pr.

² D. 20,1,8; D. 23,2,56; D. 24,1,3,1; D. 24,2,11,2; D. 25,2,17pr.; D. 25,7,1pr. (2x); D. 25,7,1,4; D. 25,7,2; D. 25,7,4; D. 25,7,5; D. 31,29pr. (2x); D. 32,29pr. (3x); D. 32,41,5 (2x); D. 32,49,4; D. 33,2,24,1; D. 34,1,15,1 (3x); D. 34,9,16,1 (2x); D. 39,5,31pr.; D. 42,5,38pr.; D. 45,1,121,1; D. 48,5,14pr. (2x); D. 48,5,14,6; D. 48,5,35pr.; D. 50,16,144.

w prawie rzymskim³. Tym niemniej w prawodawstwie Justyniana nie znajdziemy ustawowej definicji konkubinatu. Źródła traktują o nim w sposób opisowy albo w konfrontacji z pojęciami takimi, jak *matrimonium*, *adulterium*, *stuprum*, *incestum*⁴.

Biorąc pod uwagę różne wymogi stawiane małżeństwu i konkubinatowi, P. Bonfante określił konkubinat w prawie justyniańskim jako stały związek mężczyzny z kobietą jakiegokolwiek stanu i pozycji społecznej, wolno urodzo-

³ Na temat konkubinatu w prawie rzymskim zob.: P. Gide, *De la condition de l'enfant naturel et de la concubine dans la législation romaine*, „Nouvelle Revue Historique de Droit Français et Étranger” (dalej: NRHD) 1880, nr 4, s. 378 i nast.; J. Mougeot, *Du concubinat en droit romain*, Dijon 1882; A. Fauvelle, *De la paternité des enfants nés dans le concubinat*, Paris 1883; P. Meyer, *Der römische Konkubinat nach den Rechtsquellen und den Inschriften*, Leipzig 1895; E. Costa, *Il concubinato in Roma*, „Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano” (dalej: BIDR) 1898, nr 11, s. 223 i nast.; G. Castelli, *Il concubinato nella legislazione augustea*, BIDR 1914, nr 27, s. 55 i nast.; J. Plassard, *Le concubinat romain sous le Haut-Empire*, Toulouse – Paris 1921; P. Bonfante, *Nota sulla riforma giustiniana del concubinato*, [w:] *Studi in onore di Silvio Perozzi nel XL anno del suo insegnamento*, Palermo 1925, s. 281 i nast.; K. Rebro, *Konkubinát v práve rímskom od Augusta do Justiniána*, Bratislava 1940; C. Castello, *In tema di matrimonio e concubinato nel mondo romano*, Milano 1940; R. Danieli, *Sul concubinato in diritto giustiniano*, [w:] *Studi in onore di Vincenzo Arangio-Ruiz nel XLV anno del suo insegnamento*, t. III, Napoli 1953, s. 175 i nast.; G. Caselli, *Concubina pro uxore. Osservazioni in merito al C. 17 del primo concilio di Toledo*, „Rivista di Storia del Diritto Italiano” (dalej: RSDI) 1964–1965, nr 37–38, s. 163 i nast.; M. Kuryłowicz, *Arogacja własnych dzieci pozamałżeńskich w rzymskim prawie klasycznym*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” (dalej: CPH) 1969, nr 2, s. 13 i nast.; C. S. Tomulescu, *Justinien et le concubinat*, [w:] *Studi in onore di Gaetano Scherillo*, t. 1, Milano 1972, s. 299 i nast.; M. Kuryłowicz, *Arogacja własnych dzieci pozamałżeńskich w rzymskim prawie poklasycznym i justyniańskim*, CPH 1974, nr 2, s. 25 i nast.; C. Van de Wiel, *La légitimation per mariage subséquent, de Constantin à Justinien. Sa réception sporadique dans le droit byzantin*, „Revue internationale des droits de l'antiquité” (dalej: RIDA) 1978, nr 25, s. 307 i nast.; idem, *Compléments à la légitimation per mariage subséquent sous Justinien et dans le droit gréco-romain*, RIDA 1979, nr 26, s. 453 i nast.; R. Domingo, *La legislación matrimonial de Costantino*, Pamplona 1989; J. Gaudemet, *Union libre et mariage dans la Rome imperiale*, „IURA. Rivista internazionale di diritto Romano e antico” (dalej: IURA) 1989, nr 40, s. 1 i nast.; C. Van de Wiel, *La légitimation per oblation à la curie dans le droit romain. Quelques traces dans les droits canonique, civil et byzantin*, RIDA 1990, nr 37, s. 447 i nast.; D. Gemmiti, *Il concubinato nel diritto romano e giustiniano. Con appendice sul diritto bizantino*, Napoli – Roma 1993; R. Friedl, *Der Konkubinat im kaiserzeitlichen Rom. Von Augustus bis Septimius Severus*, Stuttgart 1996; L. Sandirocco, *Il concubinato nella tarda antichità tra legge laica e visione religiosa*, „Labeo” 2004, nr 50, s. 197–230; A. Paczkowska, *Darowizna na rzecz konkubiny i jej dziecka w ustawodawstwie Konstantyna*, [w:] *Współczesna romanistyka prawnicza w Polsce*, red. A. Dębiński, M. Wójcik, Lublin 2004, s. 197 i nast.; K. Szczygieski, *Stanowisko Kościoła i cesarzy chrześcijańskich wobec konkubinatu*, [w:] *Współczesna romanistyka prawnicza w Polsce*, red. A. Dębiński, M. Wójcik, Lublin 2004, s. 247 i nast.; C. Fayer, *La familia Romana. Aspetti giuridici ed antiquari. Concubinato. Divorzio. Adulterio. Parte terza*, Roma 2005; A. Paczkowska, *Wymogi istnienia konkubinatu w prawie rzymskim*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2006, nr 15, s. 109 i nast.; J. Gołębiowska, *Przysporzenia majątkowe w stosunkach konkubencyjnych w ustawodawstwie Justyniana*, [w:] *Wokół problematyki małżeństwa w prawie rzymskim*, Henrico Insa-dowski (1888–1946) in memoriam, red. A. Dębiński, M. Wójcik, Lublin 2007, s. 95 i nast.; eadem, *Wpływ chrześcijaństwa na ustawodawstwo Justyniana wobec konkubinatu*, [w:] *Romanitas et christianitas. Stanisław Płodzień in memoriam*, red. A. Dębiński, S. Józwiak, Lublin 2008, s. 29 i nast.; A. Paczkowska, *Terminologia związana z instytucją konkubinatu w prawie rzymskim – interpretacja wybranych pojęć*, „Studia Prawnoustrojowe” 2007, nr 7, s. 189 i nast.; K. Szczygieski, *Christian emperors' attitude towards concubinage*, [w:] *Person and family in Roman law and in tradition of European law*, red. O. Bucci, F. Lempa, S. Tafaro, Taranto – Warszawa 2009, s. 431 i nast.

⁴ A. Paczkowska, *Darowizna na rzecz konkubiny...*, s. 197–198.

nej lub wyzwolenicy, bez *affectio maritalis* i bez *honor matrimonii*⁵. Również według B. Biondiego małżeństwo i konkubinaty były legalnymi związkami, które różniły się między sobą wyłącznie godnością⁶. Zdaniem O. Robledy godność ta była naturalną konsekwencją wynikającą z istoty małżeństwa⁷. W czasach justyniańskich konkubinaty miały szerokie zastosowanie w praktyce⁸. Mimo nieprzychylnego stosunku chrześcijaństwa do niego⁹, spotkał się ze strony Justyniana, po raz pierwszy w historii cesarzy chrześcijańskich, ze zrozumieniem¹⁰, w myśl eksponowanego przez niego ludzkiego podejścia (*humanitatis intuitus*) przy stanowieniu prawa¹¹, i stanowił, obok małżeństwa, ważną instytucję prawną.

Czegokolwiek by nie powiedzieć o stosunku Justyniana do instytucji konkubinatu, przy całym jego dążeniu do legalizacji pozamałżeńskich stanów faktycznych, pewne jest, że w sposób bardzo humanitarny w swoich rozwiązaniach prawnych podchodził także do kobiet, które z różnych powodów dochowywały wierności mężczyznom, a nie łączyła ich z nimi *affectio maritalis*¹² lub którym pozycja ich życiowych partnerów nie pozwalała z braku *conubium* zawrzeć z nimi *iustum matrimonium*. Kobiety te, nazywane wprost konkubinami albo *paelex*, *amica*, czy *focaria*¹³, różniły od legalnych żon przede wszystkim brakiem *dignitas*, jaką cieszyła się każda *uxor*. Kompilatorzy nie pominęli tego szczegółu przywołując w Digestach opinię Ulpiana: *Parvi autem refert uxorem an concubinae quis leget... sane enim nisi dignitate nihil interest*¹⁴. Na ich sytuację prawną

⁵ P. Bonfante, *Corso di diritto romano*, t. I, *Diritto di famiglia*, Roma 1925, s. 323: „il concubinato può essere definito nel diritto giustiniano la relazione stabile con donna di qualunque condizione e di qualunque rango sociale, ingenua o liberta, senza *affectio maritalis*, senza *honor matrimonii*”.

⁶ B. Biondi, *Il diritto romano cristiano*, t. III: *La famiglia, rapporti patrimoniali, diritto pubblico*, Milano 1954, s. 138: „Le unioni riconosciute dalla legge sono matrimonio e concubinato, i quali non differiscono che per la dignitas”. Podobnie J. Evans Grubbs, *Law and family in late antiquity. The Emperor Constantine's marriage legislation*, Oxford 2003, s. 294.

⁷ O. Robleda, *El matrimonio en derecho romano. Esencia, requisitos de validez, efectos, disolubilidad*, Roma 1970, s. 283: „La dignitas es una mera consecuencia del matrimonio en sí”.

⁸ Zdaniem R. Danieliego, nie ma istotnej różnicy między konkubinatem w prawie justyniańskim a konkubinatem w poprzedniej epoce, zob. R. Danieli, op. cit., s. 178; por. J. Gołębiowska, *Przysporzenia majątkowe...*, s. 98.

⁹ Na ten temat zob. B. Sitek, *Infamia w ustawodawstwie cesarzy chrześcijańskich*, Olsztyn 2003, s. 61; K. Szczygalski, *Stanowisko Kościoła...*, s. 249–258; J. Gołębiowska, *Wpływ chrześcijaństwa...*, s. 29–30.

¹⁰ P. Bonfante, *Nota sulla riforma...*, s. 284; D. Gemmiti, op. cit., s. 31.

¹¹ C. 5,27,8. Dowodzi tego także nazwanie konkubinatu *licita consuetudo*, zob. C. 6,57,5,2; J. Gołębiowska, *Wpływ chrześcijaństwa...*, s. 33.

¹² Na temat *affectio maritalis* zob. E. Albertario, *Honor matrimonii e affectio maritalis*, [w:] *Studi di diritto romano*, t. I: *Persone e famiglia*, Milano 1933, s. 195 i nast.; G. Longo, *Affectio maritalis*, BIDR 1939, nr 46, s. 125 i nast.; E. Volterra, *La conception du mariage d'après les juristes romains*, Padova 1940; J. Zabłocki, *Zgoda małżeńska w prawie rzymskim*, [w:] *Honeste vivere... Księga pamiątkowa ku czci Profesora Władysława Bojarskiego*, Toruń 2001, s. 308–312.

¹³ A. Paczkowska, *Terminologia...*, s. 193–200.

¹⁴ D. 32,49,4: (*Ulpianus libro 22 ad Sabinum*); zob. M. Talamanca, *Trebazio Testa fra retorica e diritto. Questioni di giurisprudenza tardo-repubblicana*, [w:] *Atti di un seminario*, Firenze 1983, s. 100; M. De Filippi, *Dignitas. Tra Repubblica e Principato*, Bari 2009, s. 149.

w czasach Justyniana wskazują także inne fragmenty Digestów, zaczerpnięte od Marcellusa¹⁵ i Ulpiana¹⁶, w których wyraźnie odmawia się konkubinom miana *mater familias*¹⁷.

Zasadniczą reformę dotyczącą pozamałżeńskich stosunków majątkowych Justynian przeprowadził dopiero w swoim Kodeksie i w Nowelach, o czym dość szeroko pisali ostatnio polscy autorzy¹⁸. Jednakże o intencjach Justyniana, odmiennych od cesarza Konstantyna Wielkiego i innych cesarzy chrześcijańskich, którzy prowadzili restrykcyjną politykę wobec konkubinatu¹⁹, świadczy także zamieszczenie w Digestach fragmentów zaczerpniętych od jurystów rzymskich, odnoszących się do przysporzeń majątkowych na rzecz konkubin. Stąd też hipotezę badawczą w niniejszym artykule stanowi założenie, że Justynian miał przychylny stosunek do przysporzeń majątkowych na rzecz konkubin już na etapie redakcji Digestów. Podjęte w nim analizy mają potwierdzić tezę, że Justynian miał stabilne, pozytywne, pragmatyczne i oparte na rzymskim *aequitas* podejście do tej kwestii.

Niezbadane do tej pory pod tym kątem fragmenty jurystów, będące przedmiotem niniejszego opracowania, dotyczą różnych przysporzeń majątkowych, które ze względu na ich skuteczność prawną można podzielić na darowizny *inter vivos* i przysporzenia *mortis causa*. Porządek artykułu uwzględni powyższy podział.

1. Przysporzenia *inter vivos*

Mimo tego, że konkubinie nie przysługiwała ani godność rzymskiej matrony, ani tytuł jej konkubenta, jej sytuacja prawna pod względem możliwości dokonania przysporzeń majątkowych *inter vivos* na jej rzecz w trakcie konkubinatu była lepsza od tej, w jakiej znajdowała się żona (*uxor*). Konkubentów nie obowiązywał bowiem zakaz darowizn między małżonkami (*inter virum et uxorem*)²⁰.

¹⁵ D. 23,2,41,1 (*Marcellus libro 26 digestorum*); R. Astolfi rozważa ten fragment pod kątem *feminae probrosae*, zob. R. Astolfi, *Femina probrosa, concubina, mater solitaria*, „Studia et Documenta Historiae et Iuris” (dalej: SDHI) 1965, nr 31, s. 21–22; idem, *La lex Iulia et Papia*, Milano 1996, s. 52, przyp. 8.

¹⁶ D. 48,5,14(13) pr. (*Ulpianus libro 2 de adulteriis*); R. Friedl, *Der Konkubinat...*, s. 87; J. Misztal-Konecka, *Incestum w prawie rzymskim*, Lublin 2007, s. 67–68, zauważa, że „w ocenie społecznej konkubina zobligowana była do uczciwego zachowania na wzór żony, [...] wobec konkubenta była osobą *in quam stuprum non committitur*”.

¹⁷ R. Fiori, ‘*Materfamilias*’, BIDR 1993–1994, nr 96–97, s. 485–486; L. Sandirocco, *Il concubinato...*, s. 222.

¹⁸ A. Paczkowska, *Darowizna na rzecz konkubiny...*; K. Szczygielski, *Stanowisko Kościoła...*; J. Gołębiowska, *Przysporzenia majątkowe...*; eadem, *Wpływ chrześcijaństwa...*

¹⁹ A. Paczkowska, *Darowizna na rzecz konkubiny...*, s. 202 i nast.

²⁰ G. Kuleczka trafnie zauważa, że „zaletami konkubinatu były możliwości wzajemnego obdarowywania się partnerów oraz każdorazowego, jednostronnego zerwania tego związku, bez obo-

Cesarz Justynian uznał za wiążącą prawnie zasadę, na którą wskazał Papinian w dwunastej księdze *responsorum*.

D. 39,5,31pr.: (*Papinianus libro 12 responsorum*) *Donationes in concubinam collatas non posse revocari convenit nec, si matrimonium inter eosdem postea fuerit contractum, ad irritum reccidere quod ante iure valuit.*

Jurysta stwierdził tam, że darowizny dokonane przez konkubenta na rzecz jego konkubiny są ważne i nie mogą być ani odwołane, ani unieważnione, gdyby wyszła później za niego za mąż. Henryk Insadowski, powołując się na D. 39,5,31pr., pisze, że „konkubentów nie obowiązywał zakaz darowizn *inter virum et uxorem*, nawet gdyby później pomiędzy nimi zostało zawarte małżeństwo prawne”²¹. Podobnie komentuje przywołany fragment J. Gaudemet, pisząc wyraźnie, że chociaż darowizny były zakazane wśród małżonków, to były możliwe między konkubentami i pozostawały przy stronie obdarowanej, nawet jeżeli doszło później do małżeństwa między konkubentami²². Także wówczas, gdy dochodziło do *venditio bonorum* dóbr męża, majątek konkubiny nie podlegał uszczupleniu, podobnie jak majątek ich dzieci naturalnych. Wynikało to z faktu, że między nimi nie istniała formalna więź prawna²³.

O ważności darowizn dokonanych między mężczyzną i kobietą żyjących w stałym związku pisał Ulpian w księdze trzydziestej drugiej komentarza *ad Sabinum*.

D. 24,1,3,1: (*Ulpianus libro 32 ad Sabinum*) *Videamus, inter quos sunt prohibita donationes. Et quidem si matrimonium moribus legibusque nostris constat, donatio non valebit. Sed si aliquod impedimentum interueniat, ne sit omnino matrimonium, donatio valebit: ergo si senatoris filia libertino contra senatus consultum nupserit, vel provincialis mulier ei, qui provinciam regit vel qui ibi meret, contra mandata, valebit donatio, quia nuptiae non sunt. Sed fas non est eas donationes ratas esse, ne melior sit condicio eorum, qui delinquerunt. Divus tamen Severus in liberta Pontii Paulini senatoris contra statuit, quia non erat affectione uxoris habita, sed magis concubinae.*

wiązku zachowania odpowiednich form i nie pociągającego żadnych ujemnych skutków prawnych w rodzaju zwrotu majątku posagowego, jaki istniał w przypadku rozwiązania małżeństwa”, zob. G. Kuleczka, *Prawo rzymskie epoki pryncypatu wobec dzieci pozamałżeńskich*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1969, s. 38. Podobnie stwierdza R. Friedl, *Der Konkubinat...*, s. 92: „Ein weiteres Unterscheidungsmerkmal zwischen Ehe und Konkubinat bestand darin, dass den Konkubinen Geschenke gemacht werden konnten, während diese zwischen Eheleuten verboten waren”.

²¹ H. Insadowski, *Rzymskie prawo małżeńskie a chrześcijaństwo*, Lublin 1935, s. 98.

²² J. Gaudemet, op. cit., s. 10.

²³ D. 42,5,38pr. (*Paulus libro 2 sententiarum*); D. 20,1,8 (*Ulpianus libro 73 ad edictum*); zob. J. Gaudemet, op. cit., s. 10.

Były one ważne, jeśli zostały dokonane między mężczyzną i kobietą żyjącymi w stałym związku, który z powodu jakichś przeszkód prawnych nie mógł stanowić małżeństwa. Zdaniem Ulpiana rozwiązanie to nie było jednak słuszne, gdyż stawiało w lepszej sytuacji osoby łamiące prawo. Na koniec Ulpian przywołał rozstrzygnięcie cesarza Septymiusza Sewera, który uznał ważność darowizn poczynionych przez senatora Poncjusza Paulina na rzecz swojej wyzwolenicy²⁴, ponieważ z powodu braku z jego strony *affectio uxoris* traktował ją bardziej jako konkubinę niż jako żonę²⁵. Brak *affectio maritalis* był więc wystarczającą przyczyną do uznania trwałego związku zachodzącego między mężczyzną i kobietą za konkubiną²⁶ i w konsekwencji uznania ważności darowizn poczynionych na rzecz konkubiny.

Scaevola w księdze drugiej *responsorum* wypowiedział się na temat zamiany przedmiotu darowizny udzielonej kobiecie przez konkubenta, który następnie stał się jej mężem.

D. 24,1,58pr.: (*Scaevola libro 2 responsorum*) *Si praedia et mancipia Seiae data effecta sint eius tempore concubinatus ac postea tempore matrimonii aliis acceptis reddita sunt, quid iuris est? Respondit secundum ea quae proponerentur negotium potius gestum videri, quam donationem intervenisse*²⁷.

Z tekstu wynika, że otrzymała ona od niego w darowiźnie ziemię i niewolników, a następnie, będąc już jego żoną, zgodziła się na zamianę tego majątku na inny. Powstało pytanie, czy w tym przypadku chodziło o zakazaną darowiznę między małżonkami, czy o zamianę wcześniej podarowanych dóbr. Scaevola uznał, że w takim przypadku nie dochodzi do jakiejś dodatkowej darowizny. Tekst ten świadczy, że zamiana dóbr nie naruszała istoty darowizny na rzecz konkubiny i, nawet jeżeli była dokonana w małżeństwie, nie powodowała jej nieważności.

Tam też Scaevola wypowiada się na temat kosztów żywienia niewolników podarowanych konkubinie, która została żoną.

D. 24,1,58,1: (*Scaevola libro 2 responsorum*) *Item cum quaereretur de cibariis mancipiorum, respondit: tempore quidem concubinatus data cibaria repeti non possunt, sed nec tempore matrimonii, si ea mancipia uxoris in communi usu fuerint*.

²⁴ R. Friedl, *Der Konkubinatus...*, s. 92: „Diese Schenkungen waren unwiderruflich und daraus hervorgehende Geschäfte rechtsgültig, selbst wenn es sich um eine Beziehung zwischen dem Patron und seiner *liberta* handelte”.

²⁵ O. Robleda, *El matrimonio en derecho romano...*, s. 101, mówi w tym przypadku o braku *consensus*.

²⁶ M. Lauria, *Matrimonio e dote in diritto romano*, Napoli 1952, s. 12, zauważa, że „Il consenso soltanto distingue il matrimonio dal concubinato con donna che potrebbe essere moglie”; zob. także: O. Robleda, *El matrimonio en derecho romano. Esencia, requisitos de validez, efectos, disolubilidad*, Roma 1970, s. 109–110.

²⁷ M. Niziołek, *Legal effects of concubinage in reference to concubine's offspring in the light of imperial legislation of the period of dominate*, Kraków 1980, s. 10, przyp. 17.

W tym przypadku stwierdza, że mąż nie mógł domagać się ich zwrotu, jeżeli żywił ich w trakcie konkubinatu ani także w czasie trwania małżeństwa, jeżeli wspólnie korzystali z tych niewolników. Zmiana statusu związku konkubenckiego na małżeński nie pociągała więc za sobą w tym zakresie zmiany w stosunkach majątkowych.

2. Przysporzenia *mortis causa*

Przysporzenia majątkowe na wypadek śmierci, o jakich mówią różne fragmenty Digestów, koncentrują się jedynie na różnych formach sukcesji syngularnej. Innymi słowy żaden z fragmentów nie dotyczy sukcesji uniwersalnej, czyli dziedziczenia spadku po zmarłym konkubencie. Należy to tłumaczyć tym, że ustawodawstwo z okresu republiki i pryncypatu nie przewidywało jeszcze ograniczeń w zakresie dziedziczenia testamentowego przez konkubinę po jej konkubencie, a prawo do dziedziczenia ustawowego zostało jej przyznane dopiero w Nowelach Justyniana²⁸.

Wzmiankę na temat zapisu pieniędzy na rzecz konkubiny odnajdujemy w trzydziestej szóstej księdze *digestorum* Celsusa.

D. 31,29pr.: (*Celsus libro 36 digestorum*) *Pater meus referebat, cum esset in consilio Duceni Veri consulis, itum in sententiam suam, ut, cum Otacilius Catulus filia ex asse herede instituta liberto ducenta legasset petissetque ab eo, ut ea concubinae ipsius daret, et libertus vivo testatore decessisset et quod ei relictum erat apud filiam remansisset, cogeretur filia id fideicommissum concubinae reddere.*

Celsus wspominał, jak jego ojciec referował będąc na naradzie u konsula swój punkt widzenia w sprawie Otaciliusa Catulusa, który ustanowił swoją córkę dziedzicem *ex asse*, a swojemu wyzwolńcowi zapisał dwieście aureusów, prosząc go jednocześnie, aby przekazał je w całości jego konkubinie. Jednakże ów wyzwoleniec zmarł za życia testatora i to, co było przeznaczone dla konkubiny, pozostało w rękach córki. Zdaniem ojca Celsusa córka powinna wydać fideikomis konkubinie²⁹. Z tekstu wynika, że już w czasach Celsusa konkubina mogła liczyć na przysporzenie *mortis causa* ustanowione w formie fideikomisu.

O zapisie, którego przedmiotem była suknia, wzmiankował Labeo w księdze drugiej *posteriorum a Iavoleno epitomatorum*.

²⁸ Nov. 18,5.

²⁹ R. Astolfi, *La lex Iulia et Papia...*, s. 247, przyp. 54, zauważa, że w tym przypadku zachodzi wyjątek od reguły, zgodnie z którą zapis przewyższający wartość korzyści, jaką odniósł ze spadku nim obciążony, był traktowany jako *inutilis*.

D. 32,29pr.: (*Labeo libro 2 posteriorum a Iavoleno epitomatorum*) *Qui concubinam habebat, ei vestem prioris concubinae utendam dederat, deinde ita legavit: "Vestem, quae eius causa emptā parata esset". Cascellius, Trebatius negant ei deberi prioris concubinae causa parata, quia alia condicio esset in uxore. Labeo id non probat, quia in eiusmodi legato non ius uxorium sequendum, sed verborum interpretatio esset facienda idemque vel in filia vel in qualibet alia persona iuris esset. Labeonis sententia vera est.*

Przywołany fragment opisuje przypadek pewnego mężczyzny, który miał konkubinę i dał jej w używanie suknię zakupioną z myślą o swojej poprzedniej konkubinie, a następnie zapisał w testamencie, że ta suknia ma przypaść drugiej konkubinie tytułem legatu. Według opinii Cascelliusa i Trebatiusa suknia ta nie należała się drugiej konkubinie, skoro była kupiona pierwszej, gdyż nie chodzi tu o przypadek żony. Labeo natomiast nie zgadzał się z tą opinią, ponieważ w tego rodzaju legacie nie chodziło o prawo żon, lecz należało dokonać wykładni słów testatora. Słowa te miałyby bowiem to samo znaczenie, gdyby zapis dotyczył córki lub jakiejkolwiek innej osoby³⁰. Z tekstu wynika więc, że: 1) należało uszanować wolę zmarłego wyrażoną w testamencie; 2) możliwy był zapis testamentowy na rzecz konkubiny.

Przedmiotami legatu na rzecz konkubiny opisanego przez Scaevolę w dwudziestej drugiej księdze był z kolei grunt oraz niewolnicy.

D. 32,41,5: (*Scaevola libro 22 digestorum*) *Concubinae inter cetera his verbis legaverat: "Fundum in Appia cum vilico suo et contubernali eius et filiis dari volo": quaesitum est, an nepotes quoque vilici et contubernalis eius testator ad concubinam pertinere voluit. Respondit nihil proponi, cur non deberentur.*

W przywołanym fragmencie pewien testator pozostawił swojej konkubinie legat ustanowiony w następujących słowach: „chcę, żeby dano grunt w Appii wraz z niewolnikiem, który nim zarządzał, jego kobietą i dziećmi”. Powstało pytanie, czy testator chciał, by także wnuki zarządcy przypadły konkubinie. Scaevola odpowiedział, że nie widzi żadnej racji, by nie były jej dane³¹. Fragment ten potwierdza, że prawo dopuszczało ustanawianie na rzecz konkubin legatów, do których wykonania byli zobowiązani dziedzice. Jednocześnie wskazuje, że niektóre sformułowania mogły rodzić wątpliwości, zarówno po stronie dziedzica zobowiązanego do wykonania legatu, jak i po stronie obdarowanej kosztem spadku konkubiny. Potwierdza także, że konkubina mogła otrzymać na własność zarówno nieruchomości, jak i niewolników.

Z kolei we fragmencie pochodzącym z siódmej księgi *responsorum* Papiniana mowa jest o zapisie imiennie oznaczonego niewolnika.

³⁰ M. Garcia Garrido, *Ius uxorium. El régimen patrimonial de la mujer casada en derecho romano*, Madrid 1958, s. 125–126; R. Friedl, *Der Konkubinatus...*, s. 88.

³¹ Ibidem, s. 89.

D. 33,2,24,1: (Papinianus libro 7 responsorum) "*Scorpus servum meum Semproniae concubinae meae servire volo*". *Non videtur proprietas servi relicta, sed usus fructus*.

Zapis ten został ustanowiony na rzecz konkubiny imieniem Sempronia. Papinian w odpowiedzi na pytanie, czy przedmiotowy niewolnik Scopus został dany konkubinie na własność, stwierdził, że dyspozycja legatu zawiera ustanowienie użytkowania, a nie własności³². W tym przypadku chodzi zatem o ustanowienie służebności osobistej na rzecz konkubiny w drodze legatu. W konsekwencji niewolnik Scopus miał służyć konkubinie za jej życia, a ta nie mogła ani go zbyć, ani rozporządzić nim testamentowo.

O kolejnym zapisie niewolników na rzecz konkubiny wzmiankował Scaevola w siedemnastej księdze *digestorum*.

D. 34,1,15,1: (Scaevola libro 17 digestorum) *Testator concubinae mancipia rustica numero octo legavit et his cibaria praestari iussit in haec verba: "Eisque mancipiis, quae supra legavi, cibarii nomine ab heredibus meis praestari volo, quae me vivo accipiebant"*. *Quaesitum est, cum vivo testatore semper mancipia rustica tempore messium et arearum delegata fuerint et eo tempore cibaria ex ratione domini sui numquam acceperint excepto custode praedii, an heres eius quoque temporis, id est messis et arearum, et cibaria concubinae pro mancipiis rusticis praestare deberet. Respondit eum, cuius notio est, aestimaturum. Claudius: merito: nam si eodem modo, quo apud testatorem fuerunt, et apud concubinam futura legavit, non debebantur eius temporis, de quo quaesitum est, cibaria: verum si velut in ministerium urbanum ab his transferentur, debebuntur*.

Podniesiony w przywołanym fragmencie problem dotyczy kwestii alimentacji ośmiu niewolników wiejskich, których testator zapisał konkubinie w legacie i nakazał dziedzicom ich żywić w następujących słowach: *Eisque mancipiis, quae supra legavi, cibarii nomine ab heredibus meis praestari volo, quae me vivo accipiebant*. Problem polegał na tym, że testator nie zawsze żywił tych niewolników. Spadkobiercy podnieśli szczegół, że w czasie pracy na polu i żniw żaden z nich, z wyjątkiem dozorczy pola, nie otrzymywał od testatora jedzenia. W związku z tym powstało pytanie, czy dziedzice powinni w tym samym czasie płacić konkubinie za żywienie niewolników. Zdaniem Scaevoli, skoro konkubina miała korzystać z niewolników w taki sam sposób, jak testator za swojego życia, dziedzice nie powinni ich żywić w sytuacjach, w których nie byli żywieni przez spadkodawcę. Jeżeli zaś zmieniona zostałaby posługa niewolników z wiejskiej na miejską, powinni być żywieni przez konkubinę³³. Z tekstu wynika, że konkubina oprócz legatu, który przekazywał jej własność niewol-

³² C. Orio, *Lasciti di « usus fructus » in funzione di rendita*, „Index” 1980, nr 9, s. 235.

³³ R. Friedl, *Der Konkubinatus...*, s. 89.

ników, miała zagwarantowany w legacie obowiązek żywienia (*cibaria*) swoich niewolników przez spadkobierców, ale na sposób, w jaki za swojego życia żywił ich testator. Obowiązek ciążyący na dziedzicach odnosił się tylko do jednego z trzech elementów wchodzących w skład pojęcia *alimenta*, które obejmowało *cibaria*, *vestitus* i *habitatio*³⁴. Jednakże, by dziedzice byli zobowiązani świadczyć żywność owym niewolnikom, nie mogła ona zmienić ustalonego w testamencie charakteru pracy niewolników³⁵.

Przypadek zapisu damnacyjnego na rzecz konkubiny przedstawił Paulus w czternastej księdze *responsorum*.

D. 34,2,35pr.: (*Paulus libro 14 responsorum*) "*Titiae amicae meae, cum qua sine mendacio vixi, auri pondo quinque dari volo*": *quaero, an heredes ad praestationem integrae materiae auri an ad pretium et quantum praestandum compellendi sint. Paulus respondit aut aurum ei, de qua quaeritur, praestari oportere, aut pretium auri, quanti comparari potest.*

W związku z treścią legatu: *Titiae amicae meae, cum qua sine mendacio vixi, auri pondo quinque dari volo*, Paulus postawił pytanie, czy dziedzice są zobowiązani do świadczenia złota w naturze, czy też do wysokości ceny i na ile powinni określić świadczenie. Paulus odpowiedział, że powinni świadczyć albo złoto, albo cenę złota stosownie do jego wartości³⁶. Dziedzice mogli więc wykonać legat damnacyjny na rzecz konkubiny określonej jako *amica*³⁷, w tym przypadku bardzo drogiej testatorowi, bądź przekazując jej złoto w naturze, bądź płacąc jej ekwiwalent złota.

Wypowiedź Scaevoli z trzeciej księgi *responsorum* dotyczy fideikomisu na rzecz konkubiny.

D. 34,2,36: (*Scaevola libro 3 responsorum*) "*Seiae dulcissimae Poculum aureum quod elegerit fidei heredum committo ut darent*". *Quaero, cum in hereditate non sint nisi truellae scyphi modioli phialae, an Seia de his speciebus eligere possit. Respondit, cum omnia potui parata pocula dicuntur, posse eam ex his eligere.*

³⁴ Zob. F. Wycisk, *Z zagadnień alimentacji w rzymskim prawie klasycznym*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 17.5/1970, s. 65.

³⁵ M. Sixto, dokonując analizy tekstu D. 34,1,15,1, zauważa problem wykonawcy testamentu, na którym spoczywał obowiązek prawny wykonania legatu. W tekście jest bowiem mowa o nim raz w liczbie pojedynczej (*an heres eius*), a w innych miejscach w liczbie mnogiej (*ab heredibus meis praestari volo; praestare deberet; ab his*). Jego zdaniem, w świetle manuskryptu florenckiego, który w całym fragmencie zachowuje liczbę mnogą w odniesieniu do wykonawcy testamentu, należy przyjąć, że występujący w tekście termin *heres* w liczbie pojedynczej jest efektem błędu kopistów i w związku z tym należy przyjąć, że wykonanie testamentu spoczywało na dziedzicach testatora, a nie na jednym z nich, zob. M. Sixto, *Una nueva interpretación de D. 34,1,15,1*, RIDA 1988, nr 35, s. 256.

³⁶ R. Friedl, *Der Konkubinat...*, s. 88.

³⁷ A. Paczkowska, *Terminologia...*, s. 197–198.

Scaevola pyta tam, odwołując się do słów testamentu: *Seiae dulcissimae Poculum aureum quod elegerit fidei heredum committo ut darent*, czy jeżeli wśród rzeczy spadkowych nie ma nic innego oprócz czerpaków, kielichów, kubków i czar, Seia może sobie coś z nich wybrać. W odpowiedzi stwierdza, że skoro pojęcie puchar odnosi się do wszystkich naczyń służących do picia, może sobie z nich wybrać cokolwiek zechce³⁸. Z przytoczonego tekstu nie wynika jednak jednoznacznie, że Seia była konkubina³⁹. W jakiejś mierze wskazuje na to użyty na jej określenie przymiotnik *dulcissima*, przy pomocy którego między innymi określano relację, jaka łączyła konkubenta z konkubina⁴⁰. W źródłach prawa nie spotykamy ani razu wyrażenia *uxor dulcissima*, chociaż przymiotnik ten występuje na określenie córek⁴¹, synów⁴², dzieci⁴³, braci⁴⁴ i wina⁴⁵. Brak dopowiedzenia w tekście, czy chodzi o żonę Seię⁴⁶, czy o córkę Seię⁴⁷, zdaje się wskazywać na to, że testatora łączyła z Seią więź pozamałżeńska i pozarodzinną, w przeciwnym razie użyte zostałyby wyrażenie *Seia uxor dulcissima* lub *Seia filia dulcissima*.

W kwestii sukcesji po żołnierzu przez kobietę żyjącą z nim stałym związku wypowiedział się Papinian w księdze trzydziestej trzeciej *quaestionum*.

D. 34,9,14: (Papinianus libro 33 quaestionum) *Mulierem, quae stupro cognita in contubernio militis fuit, etsi sacramento miles solutus intra annum mortem obierit, non admitti ad testamentum iure militiae factum et id quod relictum est ad fiscum pertinere proxime tibi respondi.*

Zgodnie z jego opinią kobieta uważana za nierządnicę, z którą żołnierz utrzymywał stałe relacje seksualne (*mulierem, quae stupro cognita in contubernio militis fuit*) nie miała prawa do sukcesji po żołnierzu, chociażby ten rozporządził testamentowo na jej korzyść. W takim przypadku przeznaczone dla niej dobra miały przypaść fiskusowi⁴⁸.

³⁸ R. Friedl, *Der Konkubinat...*, s. 88.

³⁹ Por. W. Dajczak, *Zapis na rzecz żony w prawie rzymskim*, Toruń 1995, s. 49, przyp. 25.

⁴⁰ Zob. A. Paczkowska, *Terminologia...*, s. 194.

⁴¹ D. 31,34,6 (*Modestinus libro 10 responsorum*); D. 34,2,32,4 (*Paulus libro secundo ad Vitellium*).

⁴² D. 31,88,2 (*Scaevola libro 3 responsorum*).

⁴³ D. 32,41,14 (*Scaevola libro 22 digestorum*).

⁴⁴ D. 31,77,20 (*Papinianus libro 8 responsorum*).

⁴⁵ D. 33,6,9pr. (*Ulpianus libro 23 ad Sabinum*).

⁴⁶ Por. D. 16,1,28pr. (*Scaevola libro 1 responsorum*); D. 24,1,66pr. (*Scaevola libro 9 digestorum*); D. 24,3,45 (*Paulus libro sexto quaestionum*); D. 32,41,14 (*Scaevola libro 22 digestorum*); D. 33,4,11 (*Paulus libro 7 responsorum*); D. 35,1,31 (*Africanus libro 2 quaestionum*); D. 35,1,72,4 (*Papinianus libro 18 quaestionum*); D. 37,11,2,6 (*Ulpianus libro 41 ad edictum*); D. 40,5,14 (*Modestinus libro 10 responsorum*); D. 46,3,82 (*Proculus libro 5 epistularum*); FV. 111; FV. 112.

⁴⁷ Por. D. 29,2,98 (*Scaevola libro 26 digestorum*).

⁴⁸ R. Astolfi, *La lex Iulia et Papia...*, s. 59–60, wyjaśnia, że kobieta ta nie mogła dziedziczyć ze względu na *indignitas*; R. Friedl, *Der Konkubinat...*, s. 122, komentując ten fragment stwierdza, że odnosi się on do *focariae*.

Od tego rodzaju kobiety należy jednak odróżnić kobietę określoną mianem *focaria*, na którą jako dziedzićkę wskazuje inskrypcja zamieszczona w *Corpus Inscriptionum Latinarum*.

C.I.L. 11,39: *M. Aureli Vitalis militis cl. praet. antoniniane ravenn. natione pann. III. providentia stip. XXVII Valeria Faustina focaria et heres eius benemerenti posuit*⁴⁹.

Nie ma całkowitej zgodności wśród romanistów co do znaczenia tego terminu. Pietro Tassistro uważał, że oznaczał on kobietę, która zajmowała się domem, prawdopodobnie konkubinę, nierządną lub przyzwoitą⁵⁰. Henryk Insadowski przez *focaria* rozumiał raz konkubinę⁵¹, raz tylko kucharkę⁵². Według C. S. Tomulescu oznaczała ona konkubinę, która żyła dłuższy czas z żołnierzem⁵³. Podobnie A. Paczkowska traktuje *focaria* jako konkubinę żołnierza⁵⁴. Friedrich Savigny skłaniał się ku temu, że relacja zachodząca między żołnierzem i kobietą, określaną mianem *focaria*, była konkubinatem⁵⁵. Filippo Stella Maranca wskazał, że istnieją co najmniej trzy możliwości rozumienia tej relacji, a mianowicie, że w tekście chodzi o: 1) kobietę współżyjącą nielegalnie z mężczyzną; 2) jakiś szczególny rodzaj niegodziwego współżycia; 3) konkubinaty z żołnierzem⁵⁶.

Termin *focaria* pojawia się również w reskrypcie cesarza Antonina Karakalli z 213 roku skierowanym do pewnego żołnierza Marka.

C. 5,16,2: (*Imperator Antoninus*) *Si ancillam nummis tuis comparatam esse praesidi provinciae probaveris donationisque causa focariae tuae nomine instrumentum emptionis esse conscriptum, eam tibi restitui iubebit. Nam licet cessante iure matrimonii donatio perfici potuerit, milites tamen meos a focariis suis hac ratione fictisque adultationibus spoliari nolo.*

Wspomniany żołnierz był zainteresowany odzyskaniem niewolnicy, którą podarował swojej konkubinie (*focaria*). W reskrypcie cesarz stwierdził, że jeżeli Marek udowodni przed namiestnikiem prowincji, że jest w posiadaniu doku-

⁴⁹ Na temat rozporządzenia testamentowego na rzecz konkubiny zob. także: C.I.L. 5,1918; F. Schulz, *Classical Roman law*, Oxford 1954, s. 139; R. Taubenschlag, *Rzymskie prawo prywatne na tle praw antycznych*, Warszawa 1955, s. 263; J. Misztal-Konecka, *Bigamia w prawie rzymskim*, Lublin 2011, s. 121.

⁵⁰ P. Tassistro, *Il matrimonio dei soldati romani*, „Studi e documenti di storia e diritto” (dalej: SDSD) 1901, nr 22, s. 45: „la donna che attendeva ai mestieri di casa, fosse poi concubina, meretrice od onesta”.

⁵¹ H. Insadowski, *Rzymskie prawo małżeńskie...*, s. 91.

⁵² Ibidem, s. 98.

⁵³ C. S. Tomulescu, op. cit., s. 319.

⁵⁴ A. Paczkowska, *Terminologia...*, s. 200.

⁵⁵ F. C. Savigny, *Sistema del diritto romano attuale*, t. IV, Torino 1891, s. 203–204.

⁵⁶ F. Stella Maranca, *Il matrimonio dei soldati romani*, SDSD 1902, nr 23, s. 321.

mentu potwierdzającego kupno owej niewolnicy celem jej podarowania swojej konkubinie, należy mu się jej zwrot, gdyż cesarz nie chce, by jego żołnierze byli podstępnie wykorzystywani przez swoje konkubiny. Wynika z tego, że namiestnik prowincji miał nakazać zwrot żołnierzowi wyłudzonej przez konkubinę darowizny, mimo iż dokonał jej nieżonaty mężczyzna. Treść reskryptu wskazuje na to, że Antonin Karakalla nie zakazał żołnierzom czynienia darowizn na rzecz *focariae*, lecz wskazał jedynie na motyw nieważności dokonanej w przedmiotowym przypadku darowizny⁵⁷. Warte uwagi jest też to, że w tejże konstytucji *focaria* nie jest traktowana jako *stupro cognita* i z tego powodu zachowuje ona *ius capiendi*⁵⁸.

Fragment zamieszczony w D. 34,9,14, inskrypcja nagrobna zamieszczona w C.I.L. 11,39 oraz konstytucja cesarza Karakalli przywołana w C. 5,16,2 potwierdzają zatem, że na rzecz *focariae* były możliwe przysporzenia nie tylko *inter vivos*, lecz także *mortis causa*.

3. Wnioski

Omówione powyżej fragmenty Digestów potwierdzają w sposób jednoznaczny, że Justynian przykładał wagę do kwestii przysporzeń majątkowych na rzecz konkubin. Przywołane w Digestach Justyniana fragmenty pozwalają na wyciągnięcie wniosku, że Justynian podszedł do przysporzeń na rzecz konkubin w sposób pragmatyczny i wskazał na ich zgodność z dawnym prawem. Generalnie opowiedział się za przysporzeniami majątkowymi na rzecz konkubin, dokonywanymi zarówno w drodze czynności prawnych *inter vivos*, jak i *mortis causa* (legaty i fideikomisy) oraz szeroko potraktował przedmiot tych przysporzeń, który stanowić mogły tak ruchomości (niewolnicy, pieniądze, złote naczynia, suknie), jak i nieruchomości. Pozostawienie w Digestach uprawnienia do dokonywania wspomnianych wyżej przysporzeń wpisuje się w liberalną politykę Justyniana w stosunku do instytucji konkubinatu, liczącą się z realiami, mimo zwalczania konkubinatu przez Kościół katolicki i prób nakłaniania cesarzy chrześcijańskich do wprowadzania restrykcyjnego ustawodawstwa w tym zakresie.

⁵⁷ Por. R. Friedl, *Der Konkubinat...*, s. 122: „Dabei stützte er sich auf kaiserliche Reskripte, die es Soldaten verbieten, *focariae* sowohl durch Schenkungen als auch testamentarisch zu bedenken, während es für Konkubinen erlaubt war”. Inaczej H. Insadowski, który przypisując autorstwo C. 5,16,2 Antoninowi Piusowi, stwierdził, że zakazał on żołnierzom czynienia darowizn swym kucharkom, zob. H. Insadowski, *Rzymskie prawo małżeńskie...*, s. 98. F. Savigny wyraził pogląd, że w kasusie tym chodzi o nieważność poczynionej darowizny ze względu na niedoskonałość czynności prawnej, a nie stosunek osobisty jej stron, zob. F. C. Savigny, *Sistema del diritto romano attuale...*, s. 203–204.

⁵⁸ C. S. Tomulescu, op. cit., s. 319.

Bibliografia

- Albertario E., *Honor matrimonii et affectio maritalis*, [w:] *Studi di diritto romano*, t. I: *Persone e famiglia*, Milano 1933.
- Astolfi R., *Femina probrosa, concubina, mater solitaria*, „*Studia et Documenta Historiae et Iuris*” 1965, nr 31.
- Astolfi R., *La lex Iulia et Papia*, Milano 1996.
- Biondi B., *Il diritto romano cristiano*, t. III: *La famiglia, rapporti patrimoniali, diritto pubblico*, Milano 1954.
- Bonfante P., *Nota sulla riforma giustiniana del concubinato*, [w:] *Studi in onore di Silvio Perozzi nel XL anno del suo insegnamento*, Palermo 1925.
- Bonfante P., *Corso di diritto romano*, t. I: *Diritto di famiglia*, Roma 1925.
- Caselli G., *Concubina pro uxore. Osservazioni in merito al C. 17 del primo concilio di Toledo*, RSDI 1964–1965, nr 37–38.
- Castelli G., *Il concubinato nella legislazione augustea*, „*Bullettino dell’Istituto di Diritto Romano*” 1914, nr 27.
- Castello C., *In tema di matrimonio e concubinato nel mondo romano*, Milano 1940.
- Costa E., *Il concubinato in Roma*, „*Bullettino dell’Istituto di Diritto Romano*” 1898, nr 11.
- Dajczak W., *Zapisy na rzecz żony w prawie rzymskim*, Toruń 1995.
- Danieli R., *Sul concubinato in diritto giustiniano*, [w:] *Studi in onore di Vincenzo Arancio-Ruiz nel XLV anno del suo insegnamento*, t. III, Napoli 1953.
- De Filippi M., *Dignitas. Tra Repubblica e Principato*, Bari 2009.
- Domingo R., *La legislación matrimonial de Costantino*, Pamplona 1989.
- Evans-Grubbs J., *Law and family in late antiquity. The Emperor Constantine’s marriage legislation*, Oxford 2003.
- Fauvelle A., *De la paternité des enfants nés dans le concubinat*, Paris 1883.
- Fayer C., *La familia Romana. Aspetti giuridici ed antiquari. Concubinato. Divorzio. Adulterio. Parte terza*, Roma 2005.
- Gaudemet J., *Union libre et mariage dans la Rome imperiale*, „*IURA. Rivista internazionale di diritto Romano e antico*” 1989, nr 40.
- Gemmiti D., *Il concubinato nel diritto romano e giustiniano. Con appendice sul diritto bizantino*, Napoli – Roma 1993.
- Gide P., *De la condition de l’enfant naturel et de la concubine dans la législation romaine*, „*Nouvelle Revue Historique de Droit Français et Étranger*” 1880, nr 4.
- Gołębiowska J., *Przysporzenia majątkowe w stosunkach konkubenckich w ustawodawstwie Justyniana*, [w:] *Wokół problematyki małżeństwa w prawie rzymskim. Henrico Insadowski (1888–1946) in memoriam*, red. A. Dębiński, M. Wójcik, Lublin 2007.
- Gołębiowska J., *Wpływ chrześcijaństwa na ustawodawstwo Justyniana wobec konkubinatu*, [w:] *Romanitas et christianitas. Stanisław Płodzień in memoriam*, red. A. Dębiński, S. Józwiak, Lublin 2008.

- Insadowski H., *Rzymskie prawo małżeńskie a chrześcijaństwo*, Lublin 1935.
- Kuleczka G., *Prawo rzymskie epoki pryncypatu wobec dzieci pozamałżeńskich*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1969.
- Kuryłowicz M., *Arogacja własnych dzieci pozamałżeńskich w rzymskim prawie klasycznym*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1969, nr 2.
- Kuryłowicz M., *Arogacja własnych dzieci pozamałżeńskich w rzymskim prawie poklasycznym i justyniańskim*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1974, nr 2.
- Longo G., *Affectio maritalis*, „Bullettino dell’Istituto di Diritto Romano” 1939, nr 46.
- Luchetti G., *La legittimazione dei figli naturali nelle fonti tardo imperiali e giustiniane*, Milano 1990.
- Meyer P., *Der römische Konkubinat nach den Rechtsquellen und den Inschriften*, Leipzig 1895.
- Misztal-Konecka J., *Incestum w prawie rzymskim*, Lublin 2007.
- Misztal-Konecka J., *Bigamia w prawie rzymskim*, Lublin 2011.
- Mougeot J., *Du concubinat en droit romain*, Dijon 1882.
- Niziołek M., *Legal effects of concubinage in reference to concubine’s offspring in the light of imperial legislation of the period of dominate*, Kraków 1980.
- Paczkowska A., *Darowizna na rzecz konkubiny i jej dzieci w ustawodawstwie Konstantyna*, [w:] *Współczesna romanistyka prawnicza w Polsce*, red. A. Dębiński, M. Wójcik, Lublin 2004.
- Paczkowska A., *Wymogi istnienia konkubinatu w prawie rzymskim*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2006, nr 15.
- Paczkowska A., *Terminologia związana z instytucją konkubinatu w prawie rzymskim – interpretacja wybranych pojęć*, „Studia Prawnoustrojowe” 2007, nr 7.
- Plassard J., *Le concubinat romain sous le Haut-Empire*, Toulouse – Paris 1921.
- Rebro K., *Konkubinát v práve rimskom od Augusta do Justiniána*, Bratislava 1940.
- Robleda O., *El matrimonio en derecho romano. Esencia, requisitos de validez, efectos, disolubilidad*, Roma 1970.
- Sandirocco L., *Il concubinato nella tarda antichità tra legge laica e visione religiosa*, Labeo 2004, nr 50.
- Savigny F. C., *Sistema del diritto romano attuale*, t. IV, Torino 1891.
- Schulz F., *Classical Roman Law*, Oxford 1954.
- Sitek B., *Infamia w ustawodawstwie cesarzy chrześcijańskich*, Olsztyn 2003.
- Sixto M., *Una nueva interpretación de D. 34,1,15,1*, „Revue internationale des droits de l’antiquité” 1988, nr 35.
- Stella Maranca F., *Il matrimonio dei soldati romani*, „Studi e documenti di storia e diritto” 1902, nr 23.
- Szczygielski K., *Stanowisko Kościoła i cesarzy chrześcijańskich wobec konkubinatu*, [w:] *Współczesna romanistyka prawnicza w Polsce*, red. A. Dębiński, M. Wójcik, Lublin 2004.

- Szczygielski K., *Christian emperors' attitude towards concubinage*, [w:] *Person and family in Roman law and in tradition of European law*, red. O. Bucci, F. Lempa, S. Tafaro, Taranto – Warszawa 2009.
- Talamanca M., *Trebazio Testa fra retorica e diritto. Questioni di giurisprudenza tardo-repubblicana*, [w:] *Atti di un seminario*, Firenze 1983.
- Tassistro P., *Il matrimonio dei soldati romani*, „Studi e documenti di storia e diritto” 1901, nr 22.
- Taubenschlag R., *Rzymskie prawo prywatne na tle praw antycznych*, Warszawa 1955.
- Tomulescu C. S., *Justinien et le concubinat*, [w:] *Studi in onore di Gaetano Scherillo*, t. I, Milano 1972.
- Van de Wiel C., *La légitimation per mariage subséquent, de Constantin à Justinien. Sa réception sporadique dans le droit byzantin*, „Revue internationale des droits de l'antiquité” 1978, nr 25.
- Van de Wiel C., *Compléments à la légitimation per mariage subséquent sous Justinien et dans le droit gréco-romain*, „Revue internationale des droits de l'antiquité” 1979, nr 26.
- Van de Wiel C., *La légitimation per oblation à la curie dans le droit romain. Quelques traces dans les droits canonique, civil et byzantin*, „Revue internationale des droits de l'antiquité” 1990, nr 37.
- Volterra E., *La conception du mariage d'après les juristes romaines*, Padova 1940.
- Wycisk F., *Z zagadnień alimentacji w rzymskim prawie klasycznym*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 1970, nr 5.
- Zabłocki J., *Zgoda małżeńska w prawie rzymskim*, [w:] *Honeste vivere... Księga pamiątkowa ku czci Profesora Władysława Bojarskiego*, Toruń 2001.